

Univerzita Karlova v Praze
Přírodovědecká fakulta
Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje
Studijní program: Sociální geografie a regionální rozvoj

Posudek oponenta disertační práce

Název práce:

KULTURA POHŘBÍVÁNÍ ZÁPADNÍHO SVĚTA V KONTEXTU SPOLEČENSKO-POLITICKÝCH PROMĚN

Jméno studenta: RNDr. Martina Hupková

Jméno vedoucího disertační práce: RNDr. Tomáš Havlíček, Ph.D.

Jméno oponenta: ThLic. Tomáš Kotrlý, Th.D.

Text posudku:

Ústředním tématem disertační práce kandidátky Martiny Hupkové je změna kultury pohřbívání v moderním a postmoderním období, ke které došlo tím, že byla ve státech „Západního světa“ zavedena kremace jako nová součást pohřební praxe. Do pojmu „Západní svět“ autorka zahrnuje pro účely práce USA, Kanadu, Austrálii, Nový Zéland a celý evropský prostor, včetně ortodoxního a muslimského (s. 34). Skrze hmotný odraz našeho vlastního vztahu ke smrti a pohřbívání v krajině lze analyzovat změnu kultury pohřbívání, což se stalo hlavním cílem předkládané práce. Její významná část vychází z terénního pozorování hřbitovů a z interpretace pozorovaného.

Shodují se s autorkou, že určujícím rysem kultury pohřbívání je více méně pevná vazba k hrobovému místu čili *teritorialita* projevů smutku. Při pokusu o hledání životného výkladu se tedy regionální analýza nutně uchyluje k modelům, jejichž adekvátnost může znatelně posílit znalost průběhu procesu v jiných oblastech. Druhá rovina posuzování problematiky vychází ze součtu regionálních závěrů a pokouší se o abstrakci základních modelových variant. Tato snaha pak přirozeně ústí v diskuzi nad otázkou, s jakými oblastmi kultury může být pohřbívání spojováno a jaké společenské pohyby jeho změna reflektuje. Předkládaná práce se snaží oba přístupy kombinovat. Nejde však o soustavný rozbor problému v celozápadním měřítku (převedení lokálních tradic na společného jmenovatele je zřejmě předem odsouzeno k neúspěchu), ale zejména o pokus o základní postižení variační šíře podoby a příčin diskutované změny. K tomu mohou posloužit pouze lépe poznané oblasti. Práce je proto koncipována jako volný soubor případových studií, v nichž se přirozeně odrážejí specifické překážky, s nimiž se zodpovídání těchto otázek v jednotlivých oblastech střetává. Autorka se pokouší ze široka uchopit danou problematiku, nicméně tato šíře brání hlubšímu vhledu do problematiky samotné. Jednotlivá témata a problémy jsou pouze naznačena, nejsou dostatečně zargumentována a teoreticky a metodologicky uchopena. Doporučuji autorce, aby se cíleně zaměřila pouze na některý z vybraných aspektů a ten případně zpracovala – takto je práce nekonzistentní. O analytický přístup se autorka pokusila především v případě Slovenska, České republiky a Nového Zélandu. Základní tematizace problému je však u všech kapitol shodná: terénního šetření na hřbitovech a orálních pramenů se autorka pokouší tázat, kdy a s jakou rychlostí ke změně kultury pohřbívání došlo a co se odehrává v době změny na geografickém a politickém poli.

Svědectví hřbitovů vyžaduje výklad a interpretaci. Vnímání, významy a funkce hřbitovů se v Západním světě s transformací kultury pohřbívání proměnily. Autorka prostřednictvím hodnocení tří definovaných aspektů procesu pohřbívání – fyzického (ostatky), symbolického (pomník) a prostorového (místo) posuzuje změnu pojetí konceptu *deathscape* a obecně role konkrétního místa v kultuře pohřbívání. Zatímco je téma kremace pro geografii i ostatní disciplíny relativně nové, výzkum *deathscape* odpovídá současným trendům nekrogeografického výzkumu. Pro analýzu kultury pohřbívání v ČR autorka proto čerpá ze svých letitých zkušeností z nekrogeografického výzkumu.

Autorčino zkoumání je zevrubné a o základních kvalitách práce nemůže být sporu. Není vůbec obvyklé, aby postgraduální student cestoval na opačnou stranu světa s cílem dozvědět se více o reáliích, jejichž interpretace z pera jiného akademického kolegy se mu zdá být zavádějící. Práce obsahuje úvod s obvyklými informacemi i závěr, který vyhodnocuje výsledky práce vzhledem ke stanoveným cílům. Oproti magisterské práci však tentokrát chybí motivace. K práci je připojen abstrakt v českém i anglickém jazyce a výkaz bibliografie.

Použité autory cituje kandidátka bez paginace, na některých místech doslovně, jinde nikoliv doslovně. Vzhledem k tomu, že se práce nehemží různými zkratkami (pouze výjimečně GA AV, GA UK, ICF, CSGB) je naproti tomu absence seznamu zkratk pochopitelná.

Ve formulacích otázek a odpovědí poznáváme tvůrčí způsob vědeckého myšlení kandidátky ovlivněný její osobní zkušeností. Kulturní vývoj je však z povahy věci vždy nejistý. Podle citovaného Kroebera (s. 47) je kultura pohřbívání segment ještě méně pravidelný, složitější a více náchylný ke změnám. Autorce se navzdory tomu podařilo v pěti kapitolách na sto třiceti stranách dokázat, že proměny kultury pohřbívání na úrovni jednotlivých států nejsou jen nahodilé fluktuace. S rozmanitostí pohřebních praktik si autorka poradila tak, že je vyloučila a zúžila si svůj předmět jen dvě z nich: inhumaci a incineraci. V nich našla tendence dlouhodobé a nevratné. Kandidátka ke svému předmětu nepřistoupila jako odborníci, kteří už vědí, co to je, a potřebují jen zjistit další ověřitelné podrobnosti. Chceme-li se o kultuře pohřbívání ve státech Západního světa dozvědět něco podstatného, měli bychom hlavně pátrat po tom, na čem státním orgánům a samosprávám samým záleželo a záleží, jak samy rozumějí tomuto veřejnému aktu doprovázejícímu základní životní zlom pozůstalých.

Autorka nehledala pouhá fakta, statistiky a právní normy, ale nějaký smysl a zhodnocení kultury pohřbívání v současném Západním světě. V prvé řadě analyzovala hlavní příčiny změny kultury pohřbívání jako jev, který se objevil (podmínky vzniku kremace) a který se šířil v geografickém prostoru (okolnosti přijetí kremace státy Západního světa). Ve druhé fázi autorka na případových studiích metodou terénního výzkumu studovala konkrétní projevy změn kultury pohřbívání vyvolané zavedením kremace. V navazující části práce byly její poznatky zobecněny a bylo diskutováno, jak se vlivem změn kultury pohřbívání proměnilo vnímání a funkce hřbitovů a jak se modifikoval význam konceptu *deathscape* - krajin a míst, jejichž podoba a vztahy jsou smrtí ovlivňovány.

Komparací etap zavádění kremace a vlastní klasifikace religiozity ve státech Západního světa autorka zjistila, že změna kultury pohřbívání je součástí komplexního procesu evoluce společnosti v moderním období, jež vychází ze společenského a politického vývoje (globalizace, demokratizace, sekularizace), z vývoje myšlení a hodnotového systému (realismus, logika, lidská práva, možnost volby) a z technologického vývoje (industrializace, vědeckotechnický pokrok). V současných přírodních vědách je evoluční pohled běžnou součástí dnešní vědecké kultury. Autorka při zkoumání kremace k tomu ovšem dodala určitá

caveat, výhrady a omezení. K tomu využila teorii difúze inovací, která autorce dala možnost popsat a interpretovat proces zavedení kremace v moderním pojetí.

Metodou terénního pozorování na případových studiích dvou typů území (a) Slovenska a Česka a (b) Nového Zélandu autorka sledovala, jak se evoluční změna kultury pohřbívání projevila v krajině. Explanací materiálních projevů pohřbívání na lokální úrovni hodnotila kulturu, styl života a vztah společností ke smrti a dokumentovala odlišné pohnutky obou typů území zapříčiňující rostoucí význam kremace. Celkový přehled možných forem změn kultury pohřbívání doplnila autorka o konkrétní příklady (dočasného) působení vnějších faktorů: fyzicko-geografických podmínek (nedostatek místa, specifický terén), katastrof a interakcí různých kultur (kolonizace, migrace a imigrace do jiného právního prostředí).

Přestože polemika o hřbitovech v krajině a v sídlech je součástí autorčina pojetí konceptu *deathscape* v „Západním světě“ v současnosti, není zřejmé, zda se úvodní otázky kapitoly „Hřbitovy v krajině a sídlech“ od str. 106 skutečně týkají celého „Západního světa“. Použitá terminologie „územní plán“, „občanská vybavenost“, „veřejná zeleň“ při současné absenci vzhledu do základní problematiky územního či prostorového plánování sledovaných zemí ve vztahu k vymezení hřbitova v těchto příslušných koncepčních územně plánovacích dokumentacích tak spíše evokuje domněnku, že se autorka tyto otázky snaží směřovat do českého prostoru a na některých příkladech z jiných zemí pouze nastiňuje možné funkční odlišnosti od místních zvyklostí. Fakticky nezodpovězená otázka „Čím je hřbitov v územním plánu“ tak zůstává otázkou výlučně řečnickou. Je škoda, že se autorka nesnažila alespoň částečně nalézt adekvátní odpovědi na tuto otázku na zmiňovaných příkladech funkcí hřbitovů porovnáním jejich vymezení v koncepčních dokumentech (územně plánovacích dokumentacích) příslušných zemí.

Rovněž následující konstatování, že - zejména v rozrůstajících se městech - jsou hřbitovy významnou součástí veřejné zeleně není autorkou nikterak doloženo (nejen z hlediska územního plánování). Z jakého zdroje čerpá toto tvrzení a kde bere jistotu, že i přes svůj velký rozsah umožňující i jiné funkční využití není např. zeleň na hřbitově Wakapuaka či v Lipsku součástí plochy, která je dle místně platné územně plánovací dokumentace vymezena jako hřbitov – součást občanské vybavení?

Stavební zákon (zák. č. 183/2006 Sb.) v ČR zahrnuje v ust. § 2 mezi veřejnou infrastrukturu zřizovanou nebo užívanou ve veřejném zájmu mimo jiné občanské vybavení a veřejné prostranství. Součástí veřejného prostranství je dle zákona o obcích (128/2000 Sb.) i veřejná zeleň. Aby se však zeleň stala skutečně „veřejnou“, musí být v pojetí české právní úpravy přístupná každému bez omezení. Hřbitovy (veřejná pohřebiště) jsou v českém územním plánování zahrnuty do ploch občanského vybavení a nejedná se o veřejná prostranství (uzamykáním hřbitovů a jejich zpřístupnění veřejnosti jen ve vymezený čas není splněna podmínka veřejné přístupnosti bez omezení...).

Je tato definice veřejné zeleně shodná v celém makroregionu vymezeném pro účely této disertační práce?

Zavádějící je autorčina objektivní odpověď na otázku dostatečného zachování klidu a piety hřbitova ve Wellingtonu (str. 108), v jehož těsné blízkosti jsou umístěny vysokopodlažní stavby a několikaproudá silnice. Nalézá ji konstatováním, že ji přináší předpisy ve formě stanovených ochranných pásem hřbitovů, které nařizují zachování několika metrů ochranného pásma kolem hřbitova. Jedná se opět o formulaci v obecné rovině použitím termínu české

právní úpravy, aniž by bylo patrné, zda je standardně využíván v definovaném „Západním světě“.

Domnívám se, že i přes autorkou zmiňovaný trend současnosti, kterým je návrat k přírodě jak v kultuře pohřbívání budováním přírodních hřbitovů, tak i v samotné podobě hřbitova, zůstane hlavní důraz na zachování piety pohřebišť nezměněn. Škoda, že se k tomu autorka v práci názorově nevynezuje.

Na příkladu hřbitova Wakapuaka v Nelsonu (str. 106) autorka zmiňuje jeho novou funkci spočívající v koncepci tohoto pohřebišť jako naučné stezky. Obdobně je hřbitov v centru Lipska (str. 107) popisován jako prostor sloužící volnočasovým aktivitám (cyklisté, chodci, hrající si děti na náhrobcích). Plní tato pohřebišť i v současnosti svoji hlavní funkci, tj. je v těchto lokalitách povoleno i nadále pohřbívání?

Tato disertační práce je již druhým předloženým textem. Původní stejnojmenný text Martiny Hupkové nebyl dne 31. ledna 2013 úspěšně obhájen. Výhrady členů komise se týkaly metody práce. Metodologicky je tato druhá práce bez výrazných změn (na stranách 37-40 přibyly tři odstavce). V klíčové třetí kapitole nazvané „Metodika“ opět autorka opakuje úvod, tedy to, co hodlá v jednotlivých částech disertační práce popisovat a analyzovat (s. 35). Diskuse pramenů je opět zcela nedostatečná. Mezi zvolené metody autorky patří i rešerše historických pramenů (s. 36). V seznamu literatury jsem ani jeden historický pramen neobjevil. Autorka vychází pouze ze sekundární literatury a jediným (nikoli ovšem historickým pramenem) je v práci uveden zákon o pohřebnictví, platný od roku 2002 v ČR a různé statistické údaje (Štatistický úrad slovenskej republiky, ICF <http://www.int-crem-fed.org/icf#aims>, CSGB Cremation Statistics - National and International, <http://www.srgw.demon.co.uk/CremSoc4/Stats/index.html>, DAVIES, D.J., MATES, L.H. (2005): Encyclopedia of Cremation. Ashgate, London, 516 s.). Tyto prameny a dokumenty by bylo vhodné oddělit od seznamu literatury. Poznámka pod čarou č. 16 uvádí sice dva právní historické prameny (pozor: zákon č. 1919/180 Sb. neexistuje), které nikde jinde ovšem v textu nejsou zmíněny. Proč nejsou aspoň uvedeny v přehledu pramenů na závěr práce?

Celkově lze říci, že disertační práce svůj základní cíl plní a o kultuře pohřbívání současného Západního světa mnoho vypovídá. Pohřební zvyky jsou proměnlivé, náleží spíše k dějinám zvyků či kulturním dějinám než k dějinám náboženství (pozor na jednoduché soudy například o silné katolické tradici na Slovensku na s. 82). Stejně jako jiné lidské jednání má tedy i zacházení s mrtvým tělem samo osobě neutrální význam a specifickou sémantickou hodnotu získává až v konkrétním kulturním kontextu. Zacházení s mrtvým tělem je spíše „tradicí“, o jejíž změně nebo zachování spolurozhoduje široké spektrum faktorů.

Je nesporné, že autorka své téma zpracovávala poctivě, věnovala návštěvám hřbitovů na třech kontinentech množství času a podařilo se jí shromáždit velké množství především angloamerické literatury, jíž nelze upřít výpovědní hodnotu. Cenné jsou zmínky autorky o pojídání zemřelých ve dvacátém století (s. 29 pozn. 11), které dokládají, že endokanibalismus není asi tak výjimečný v západní civilizaci, jak se dosud myslelo. Velmi důležitý je popis u nás prakticky neznámého vietnamského pohřbu (s. 91 – 92), včetně zvyku nošení jídla na vietnamské hroby. Už indický Manův zákoník podrobně předepisuje, kdy a jak se má zemřelým donášet na hroby jídlo. Kultura pohřbívání může v kontaktu s jinou kulturou sehrávat roli atributu odlišné skupinové identity. Škoda ovšem, že autorka zůstala pouze u vietnamského rituálu a na popis vietnamských hřbitovů nezbylo místo.

Na druhou stranu musím konstatovat, že jsem se z práce dozvěděl jen málo, co bych jako český „domorodec“ již předem nevěděl. Věřím přitom, že jsem se více dozvědět mohl – autorka by ovšem musela sestoupit do mnohem větší hloubky, než jí dovolila zvolená intuitivní metoda, a musela by odhalovat více souvislostí, které běžnému důvtipnému pozorovateli nejsou na první pohled zjevné. Navzdory všem svým výše uvedeným výhradám mohu konstatovat, že práce Martiny Hupkové je slušně odvedená, nároky kladené na disertační práci splňuje a mohu ji doporučit k obhajobě.

Podněty k diskusi při obhajobě

Škoda, že se v práci nenašlo místo pro zkoumání soudobé incinerace, spalování mrtvol mimo krematorium na *burning-ghat* v Indii nebo v Nepálu. Jakým vývojem prošla tato moderní incinerace a je skutečně současněmu Západnímu světu pohřební kulturou zcela neznámou? Je snad Indie svou soudobou incinerací jediným protikladem Západního světa? Není postmoderní incinerace ve Velké Británii (zatím především praktikovaná indickou menšinou která čítá kolem 558 tisíc hinduistů a 336 tisíc sikhů)¹ mnohem větší inovací vůči té archaické než moderní kremace? Domnívám se, že občanský pietní akt ať už nad hranicí dřeva nebo v obřadní síni krematoria a posléze nad urnou v Západním světě je možná jen zlomek, útržek původně náboženského či magického jednání, který ztratil všechny souvislosti a tím i smysl. Přesto se houževnatě udržuje patrně proto, že vyplňuje jisté prázdno a pro bezradného člověka je „lepší než nic“.

Autorka o žárovém pohřbívání v Západním světě hovoří ke škodě pouze jednou větou na straně 41 a anachronicky ji označuje jako kremaci (což v poznámce pod čarou č. 30 sama považuje za nepřesné). Nelze zůstat lhostejný ani k faktu, že závěrečné období archaického spalování zemřelých zařazuje autorka ve studovaném prostoru nejprve do „prvních století našeho letopočtu“ a o pár řádků dál „do devátého století našeho letopočtu“. Když jedna určitá podoba kultury pohřbívání ztrácí vitalitu, schopnost souhry s ostatními prvky kulturního systému, pak upadá, stahuje se na okraj společnosti a do uprázdněného prostoru vstupuje nový jev. Tím může být obnovená varianta incinerace – moderní kremace, nebo úplně jiný způsob pohřbívání (resomace, promese, kompostace apod.), případně jev, který měl hygienickou povahu, nicméně od jisté doby začíná přebírat nejprve sociální roli a pak i mnohé rysy kultury pohřbívání (např. kryonizace). Jak dokládají birituální pohřby v raném středověku v Sasku

¹ Dne 17. 2. 2010 časopis Týden (http://www.tyden.cz/rubriky/zahranici/evropa/brit-dosahl-sveho-muze-byt-spalen-na-hranici_159199.html) zveřejnil sdělení, že britský hinduista Davender Kumar Ghai bude moci být po smrti spálen na hranici dříví, jak tomu chce tradice, a nikoli v krematoriu. Citují: „Umožnil to vpravdě šalamounský verdikt jednoho soudce. Zbožný hinduista a duchovní léčitel Ghai označuje pálení těl v pecích krematoria za "podobné likvidaci odpadků a mechanické ponižování lidské důstojnosti". O schválení žádosti, aby mohl být spálen pod širým nebem na hranici, požádal nemocný muž nejprve radnici města Newcastle, kde žije. Zdůvodnil to čtyři tisíce let starou hinduistickou vírou, podle níž může duše zažít znovuzrození až poté, když se ničím nezadržována oddělí od staré hmoty a spojí se ve volném prostoru s elementy. Tyto podmínky západní krematoria nespĺňují, věří Davender Ghai. Se spálením v peci si nespojuje "dobrou smrt". V tomto uzavřeném prostoru nemůže duše najít neomezený přístup do dalšího života. Pokud mu někdo bude bránit ve spálení těla na hranici, diskriminuje ho a porušuje jeho lidská práva. Se svým požadavkem Ghai dvakrát neuspěl. Nejprve na newcastelské radnici, jež mu prý nemůže odpustit, že pohřeb v plamenech na hranici už roku 2006 tajně zorganizoval. Poté jeho stížnost odmítl Vrchní soud (High Court) v Londýně. Nyní ale přišel obrat u londýnského Odvolacího soudu. Jeho předseda, Lord Neuberger of Abbotsbury, vynesl i jménem dvou přisedících šalamounský rozsudek. Ghaiův protivník, britské ministerstvo spravedlnosti, podle Lorda Neubergera vykládá pravidla pro krematoria z roku 1902 "příliš zúženě". Krematorium nemusí být uzavřeným prostorem bez jediné škvíry, lze si pod ním představit i zastřešenou konstrukci se sloupy, do níž z boku pronikají vzduch a světlo. Anebo naopak prostor se čtyřmi stěnami otevřený k nebi. Tímto "figlem" je možné, aby se pan Ghai nechal zpopelnit podle svých zvyklostí. Pan Ghai se může konečně radovat z legálního spálení svých ostatků na hranici.“

nebo v anglosaské části Anglie, v Polsku a Estonsku, zcela odlišné nakládání s lidským tělem může vedle sebe fungovat i několik generací, a může mít dokonce sociálně signalizační význam. Spalování těl zemřelých se po celý středověk smělo provádět při epidemiích moru či jiných katastrofách. Teprve krematorium představovalo, podle mého názoru, osvobození od církevního pohřbu do země. Je notorií, že o obnovu žárového pohřbívání z tohoto důvodu se pokusilo už osvícenství, zhruba v 2. polovině 18. století. Významný vliv na rozšíření myšlenky obnovy žehu měla francouzská revoluce, roku 1794 dokonce vypsala Institut de France cenu na vědecké řešení problému spalování lidských ostatků. Už tehdy byl vypracován návrh zákona, jehož myšlenkou bylo, že způsob pohřbu bude volbou jedince, spalování tedy bude povoleno, nikoliv přikázáno.

Klíčové jsou, podle mého názoru, v této souvislosti tyto otázky: Vznikla moderní kremace z nezbytnosti nebo z přebytku? Liší se společnost, která pohřbívá žehem od společnosti, která pohřbívá zpravidla do země? Pokud ano, tak čím? Způsobem jak provozuje hřbitovy (hroby jako základ hmotné kultury pohřbívání) nebo i tím, jak nakládá s těly zemřelých (pieta jako morální postoj k památce zemřelého nebo jako pravidlo chování ukládající člověku, jak se má chovat v přítomnosti mrtvého člověka)? Má převažující způsob pohřbívání vliv i na kvalitu a frekvenci smutečních obřadů (více pohřbů bez obřadu nebo naopak více nákladných pohřebních konduktů)?

Konkrétní otázky, nepřesnosti a opravy v případě vydání disertační práce:

1. Kde vzala autorka jistotu, že po celou dobu historického vývoje pohřbívání v Indii byl pozorován pouze jeden způsob pohřbívání (str. 11)?
2. Na str. 15 autorka tvrdí, že nekrogeografie zkoumá i to, co se děje před smrtí – zabývá se rituály obklopujícími umírání. Jsou možné aspekty spojené s umíráním sociální geografii vědecky zachytit, když se umírá podle okolností prakticky kdekoli?
3. Autorka na str. 46 tvrdí: „protože kremace byla úplně novým fenoménem, v právních dokumentech před objevem kremace v moderním pojetí o ní nebyla ani zmínka. Stála proto v jakési šedé zóně, nebyla ani legální ani ilegální.“ S tím lze souhlasit pouze částečně, protože například 16. a 18. 11. 1901 žádali zástupci Prahy, Liberce, Ústí nad Labem a Štýrského Hradce čtyři ministry o povolení stavby krematorií. Výklad tehdejších zdravotních a stavebních předpisů stavbu krematoria považoval za nelegální, nejednalo se o „díru v zákoně“ *lacuna iuris*. Autorka v souvislosti s legalizací kremace ukazuje na příklad Jižní Afriky (s. 49). Jižní Afrika je v tomto ohledu výjimečná. V ostatních částech Afriky existují státy, které kremaci dosud nepovolují (Rwanda).
4. Požadují doložit tvrzení autorky, že světová geografie se tématem kremace nezaobírá (s. 18). Nejsem si sice jist, co lze považovat za světovou geografii, ale sama autorka cituje nejednu geografickou studii, ve které je téma kremace přímo v názvu, např.: TEATHER, E. K. (1999): High-Rise Homes for the Ancestors: Cremation in Hong Kong. *Geographical Review*, Vol. 89, No. 3, s. 409–430. O čtyři strany dále (s. 21) autorka sama uznává, že původní nekrogeografický výzkum se týkal nejen hřbitovů, ale i krematorií, včetně míst pro ukládání zpopelněných lidských ostatků.

5. Těžko lze souhlasit s autorkou, že márnice jsou soukromým prostorem (s. 24). V České republice existují obecní márnice provozované na základě obecně závazné vyhlášky obce.
6. Není podle mého názoru zcela správně tvrzení, že „kremace nemá ve studovaném území, nazvaném pro účely práce Západní svět, tradici opírající se o náboženství“ (s. 34). Jako příklad lze uvést Církev československou husitskou, která od počátku svého vzniku (1920) přijala zpopelňování zemřelých křesťanů za svoji eschatologickou doktrínu.
7. V tabulce na s. 49 autorka označuje flexibilitu uložení popela jednou za exogenní, jindy za endogenní vliv a není tedy jasné, zda tato nesporná výhoda kremace (u nás legální v rámci hřbitova až začátkem 60 let 20. stol.) vychází podle autorky z evoluce uvnitř společnosti (komunistická ideologie) nebo byla podmíněna okolním prostředím (převzatá u nás z Velké Británie).
8. Pozor na dva rozličné významy pojmu „míra náboženství“ (s. 52 - lépe snad „míra vlivu náboženského cítění“) a „míra religiozity“ (s. 53 - snad jako „míra religiozní pohody“).
9. Poněkud novinářsky zní konstatování autorky na s. 55, že „papež Pavel VI. byl donucen“.
10. Nelze souhlasit s tvrzením, že Bible se zmiňuje pouze o inhumaci (s. 55).
11. Na straně 89 nelze souhlasit s tvrzením, že u nás došlo ke změně vlastnictví hřbitovů. Totalitní režim ponechal všechny hřbitovy ve vlastnictví církví a náboženských společností. Tedy během 20. století u nás k žádné změně vlastníka drtivé většiny církevních a židovských hřbitovů nedošlo.
12. Na s. 99 v tabulce č. 13 je třeba upřesnit zařazení hřbitovů a krematorií mezi aktivní a veřejná *deathscape*. V ČR jsou některé hřbitovy neveřejné (např. krypty) a všechna krematoria veřejnosti nepřístupná. Přístupná je na objednávku pouze jeho obřadní síň. Některá krematoria jsou dokonce zcela soukromá.
13. Na straně 104 bych u třetího prostorového aspektu hřbitova v tabulce 14 doplnil, že hrobové místo je u vsypu identifikovatelné díky platné nájemní smlouvě mezi pronajímatelem a nájemcem. S absencí tohoto právního aspektu pak souvisí ne zrovna šťastné konstatování, že na slovenském a českém hřbitově převažuje anonymita (s. 105). Naopak, díky hřbitovním knihám a smlouvám známe i rodná čísla pohřbených.

V Praze dne 27. srpna 2013